

**LATINSKA I GLAGOLJSKA TRADICIJA SV. KRIZOGONA
(KRŠEVANA) I SV. ANASTAZIJE U HRVATSKOJ
HAGIOGRAFIJI SREDNJEGA VIJEKA
Ponovnootkriveni zadarski latinski rukopis iz 12./13. st.
(*Cod. Lat. Iaderensis Filippi*)**

Ivanka PETROVIĆ, Zagreb

POČECI LATINSKE HAGIOGRAFIJE NA HRVATSKOME TLU

Kultovi starokršćanskih mučenika i njihova martirska hagiografija, prva literarna kristalizacija kršćanskoga svetačkoga kulta, preneseni su, nakon rasapa antičkoga svijeta, kroz suton europske civilizacije, do novoga procvata europske književne kulture u srednjem vijeku. Preneseni su kultovi i hagiografski tekstovi, o kojima nalazimo potvrde već od 2. stoljeća, kultovi i tekstovi mučenikâ latinske Afrike i nekih drugih krajeva mediteranskih zemalja, te mučenikâ europskih regija do kojih je dopirala i koje je obilježila kasnoantička kultura i civilizacija. Prenijeli su se tako i ukorijenili u merovinškoj Galiji (600.-750.), da bi potom procvjetali u karolinškoj epohi; prenijeli su se na italskome tlu i u današnjim španjolskim zemljama, a rođeni su i nastavljeni i u dalmatinskim i južnopanonskim dijelovima Zapadnog Ilirika koje će nastaniti i naslijediti Hrvati.

Kada govorimo o dalmatinskim i južnopanonskim dijelovima Zapadnog Ilirika, prvi progoni kršćana i njihova hagiografska predaja, koliko danas možemo procijeniti, stariji su na panonskome tlu. Persekucije kršćana na panonskome tlu vjerojatno počinju već pod carem Decijem (249.-251.) ili Valerijanom (253.-260.), da bi vrhunac dosegule pod Dioklecijanom (284.-305.) i njegovim suvladarima i nasljednicima. I starokršćanska hagiografija na tlu kasnije panonske Hrvatske, točnije hagiografija južne Panonije prije slavenizacije, starija je, čini se, od dalmatinske i istarske hagiografije. Smrti starokršćanskih panonskih mučenika komemorirane su već u najstarijim kalendarima i martirologijima, ali, ipak, kada govorimo o njihovoj literarnoj hagiografiji, sačuvanoj tek u mnogo mlađim prijepisima, mnoga pitanja ostaju otvorena. Prije svih, nema odgovora na pitanja jesu li prvi tekstovi o panonskim

mučenicima nastali već u razdoblju njihova martirija, pa bi tako pripadali tekstovima *acta martyrum*, odnosno *acta proconsularia*, starokršćanskoj hagiografiji znatne autentičnosti i vjerodostojnosti, te jesu li neke sačuvane panonske Pasije izvorno bile napisane na grčkome ili na latinskome jeziku. Međutim, može se s priličnom pouzdanošću pretpostaviti da su prve Pasije panonskih mučenika nastale već koncem 4. stoljeća, te da su se nastavile pisati i prepisivati tijekom 5. i 6. stoljeća, pa su tako doprle do tekstova koje danas poznajemo. Međutim, zbog velikih migracija i neprestane smjene narodâ na tome pograničnome području Rimskoga carstva, kojima je Savska Panonija bila i predvorje ulaska na italsko tlo, kultovi i hagiografska predaja panonskih mučenika, za razliku od starokršćanskih kultova i hagiografske predaje dalmatinskih, pa, djelomice, i istarskih mučenika, raspršili su se prema Zapadu, a panonsko je stanovništvo ponijelo sa sobom svetačke relikvije, a možda i tekstove, ili barem sjećanja na svoje mučenike. Zbog toga će, nakon antičkoga starokršćanskoga razdoblja i gotovo posve ugasle rimske civilizacije na panonskome tlu koncem 6. stoljeća, kultovi i hagiografska literarna tradicija panonskih mučenika imati veće značenje za talijansku, osobito rimsku hagiografiju, nego za hrvatski književni srednji vijek.

Hagiografski tekstovi pripadaju najstarijim latinskim srednjovjekovnim tekstovima dalmatinskih i istarskih gradova. Njihovi se počeci, međutim, kao i počeci drugih latinskih "literarnih" tekstova, vrlo teško naziru. Doduše, na dalmatinskoj i istarskoj obali Jadrana, osobito u Saloni, postoje znatni arheološki svjedoci antičke kršćanske kulture, ali pravi tragovi književne kulture, književni tragovi, koje su mogli ostaviti progoni kršćanâ i u tim zemljama, prilično su neizvjesni. Pa, ipak, kultovi starokršćanskih mučenika iz Numerijanovih (284.) i Dioklecijanovih (284.-305.) progona i njihova martirska hagiografija najvjerojatniji su svjedoci kontinuiteta kršćanskoga života i latinske književne kulture u gradovima bizantske Dalmacije i Istre nakon nestanka antičkoga svijeta. Oni su, istodobno, i najpouzdaniji počeci književne povijesti hrvatskoga srednjovjekovlja. Hagiografske tekstove o regionalnim martirima i svecima u srednjovjekovnoj Dalmaciji i Istri možemo datirati tek od 11. stoljeća, ali možemo također pretpostaviti da su neki od tih tekstova nastali već u 9. stoljeću, u karolinškoj epohi, u prvome srednjovjekovlju, još prije velikoga duhovnoga i literarnoga uzleta europske kulture pri koncu ranoga srednjega vijeka, te da su nastavili lokalnu antičku ne samo kulturno nego i tekstovno-literarnu tradiciju. Postoje, naime, mnogi znakovi da su i dalmatinski i istarski hagiografi, kao i hagiografi u drugim urbanim središtima mediteranskoga bazena, tijekom 5. i 6. stoljeća sastavili Pasije svojih mučenika. Na žalost, kroz "tamna stoljeća" toga kulturnoga prostora, tijekom razdoblja koje stoji između antike i hrvatskoga srednjega vijeka, sačuvala su se samo imena starokršćanskih lokalnih mučenika na arheološkim spomenicima kasne antike. Ipak, može se pretpostaviti da su i tijekom tih stoljeća prepisani ili

sastavljeni neki latinski tekstovi, a možda su u tom razdoblju već nastajali, prevedeni i adaptirani, i prvi tekstovi na vernakularnome jeziku, neophodni za kršćanske misije među novim narodima. Bilo je nužno, dakle, da se "latinske" kršćanske zajednice sa svojim skriptorijima i sa svojim tekstovima održe na tome tlu i u razdoblju između 600. i 800. godine otprilike; trebalo je da nekako prežive kršćanska svetišta i regionalne hagiografske tradicije kasne antike, kako bi postupno slavenizirane dalmatinske i istarske Crkve, kada za to dođe vrijeme, mogle naslijediti antičke Pasije dalmatinskih i istarskih mučenika, koje danas, u mnogo mlađim prijepisima i preradama, poznajemo. Ako se to igdje dogodilo, dogodilo se između Salone i Splita, u salonitansko-splitskoj hagiografiji, ali i u nekim istarskim gradovima. Hrvatska hagiografija, taj najvjerojatniji početak književne povijesti hrvatskoga srednjovjekovlja, i to ne samo latinska hrvatska hagiografija, imala je, dakle, iznimnu sreću što je nicala na tlu antičke kulture, kojoj svakako zahvaljuje prve duhovne, a vrlo vjerojatno i neke tekstovne i literarne korijenje. Imala je i sreću da se rađala i rasla zajedno ili u dodiru i s drugom srednjovjekovnom mediteranskom kulturom i hagiografijom, mediteranskom hagiografijom koja je također svoje duhovno, ali često i vrlo bogato tekstovno ishodište imala u kršćanskoj antici.

Kada govorimo, dakle, o prijenosu starokršćanske hagiografske tradicije, duhovne i kulturne, a, možda, i tekstovno-literarne, u crkvena središta srednjovjekovne Dalmacije, tada je takav kontinuitet dosta pouzdan između antičke Salone i srednjovjekovnoga Splita. I premda valja pretpostaviti da se starokršćanska tekstovna predaja, s obzirom na poneke druge oblike antičke kulture prenesene u srednji vijek, mogla nastaviti ne samo u Splitu nego i u drugim crkvenim središtima Dalmacije, o takvom kontinuitetu između kasnoantičke epohe i ranoga srednjega vijeka u drugim dalmatinskim gradovima danas nije moguće gotovo ništa reći. Vjerojatno je glavni razlog tomu što pismeni kontinuitet između kršćanske antike i srednjega vijeka nije čuvala upravo hagiografska književna tradicija, i to hagiografija domaćih mučenika, koja bi se, kasnije, mogla nastaviti u srednjovjekovnim latinskim tekstovima dalmatinskih gradova, kao što se to vrlo vjerojatno dogodilo u splitskoj hagiografiji¹.

ZADARSKA LATINSKA HAGIOGRAFIJA

Europski izvori zadarske hagiografije: rimsko-akvilejski hagiografski ciklus *Passio S. Anastasiae* ili *Passio S. Chrysogoni et sociorum* (BHL 400-1795-118-8093-401)

Kada govorimo o crkvenim središtima srednjovjekovne Dalmacije, trebamo, dakako, uz Split, ponajprije pomisliti na grad Zadar. Zadar je, nedvojbeno, prihvaćao kršćanstvo u stoljećima u kojima su kristijanizirana i druga dalmatinska središta.

¹ O latinskoj hagiografiji hrvatskoga prostora, cf. opširnije PETROVIĆ 2006: 183-235.

Ipak, zadarska Crkva, koja se također institucionalizirala u kasnoj antici, vjerojatno nešto prije i u vrijeme Dioklecijanovih persekucija, nije sačuvala sjećanje na svoje mučenike iz starokršćanskoga razdoblja. Mučenike ne spominju spomenički nalazi, a kronološka tablica biskupâ antičke Jadere, za razliku od biskupâ antičke Salone, ima previše lakuna, koje, do sada, historiografija nije uspjela pouzdano ispuniti². Tako, dakle, Zadar, metropola bizantske Dalmacije i dalmatinski grad s antičkim naslijeđem, te sa znatnom srednjovjekovnom i kasnijom hagiografijom, nije prenio u svoje srednjovjekovlje neku lokalnu kultnu, ni hagiografsku literarnu predaju kasne antike. Zadarski hagiografi, koliko o tome danas znamo, zaboravljaju vlastite starokršćanske mučenike, koje su najvjerojatnije imali, te zadarsku srednjovjekovnu hagiografiju utemeljuju na kultovima i tekstovima stranih mučenika, ponajprije na kultovima i tekstovima rimske i akvilejske hagiografije nastale na prijelazu antike u srednji vijek. Patroni Zadra i titulari zadarskih crkava postaju, dakle, strani mučenici, u čemu su bile presudne tijesne veze Dalmacije, posebice upravo Zadra, s Akvilejom, Venecijom, Ravenom i Rimom, a kult tih istih stranih mučenika mogao se u Zadru razviti ili ojačati i nekim stvarnim prijenosom njihovih relikvija u grad. Riječ je o sv. Anastaziji Sirmijskoj i sv. Krizogonu Akvilejskome, te o još nekolicini svetih mučenika koji su s njima povezani u jednome opsežnome latinskome rimsko-akvilejskome hagiografskom ciklusu. Ti sveci postaju glavni junaci latinske, te vernakularne, hrvatske i talijanske, zadarske hagiografije. Europskim tekstovima njihove rimsko-akvilejske hagiografije, tekstovima koje prepisuju ili kompiliraju tijekom književnoga srednjovjekovlja, ali i dugo nakon srednjega vijeka, sve do u 19. stoljeće, zadarski hagiografi, kako se čini, već od 9. stoljeća dopisuju i vlastite tekstove posvećene istim svecima, i to legende ponajprije vezane uz našašća i translacije njihovih relikvija u Zadar. Pri tome je značajno da su, najvjerojatnije, upravo ti zadarski tekstovi najstariji srednjovjekovni dalmatinski hagiografski tekstovi, te da tako, usprkos lokalnomu salonitansko-splitskomu, antičko-srednjovjekovnomu kultnomu i književnomu kontinuitetu, najstariji, danas poznati, hagiografski tekstovi vjerojatnije pripadaju srednjovjekovnomu Zadru nego srednjovjekovnomu Splitu. Naime, premda se legende o našašću i translaciji relikvija sv. Krizogona i sv. Anastazije u Zadar (moći sv. Anastazije Sirmijske prenesene su, drži se, iz Konstantinopola 804. god., ili svakako u prvome desetljeću 9. st.) javljaju tek u latinskim i vernakularnim tekstovima kasnijih stoljeća, one su ponikle iz korijena legendi koje su vjerojatno napisane već u 9. stoljeću. Na taj je način Zadar, u srednjovjekovlju, nedvojbeno, najznačajniji hrvatski primatelj europskih književnih tekstova i njihov rasadnik u druga dalmatinsko-hrvatska središta hrvatske latinske i vernakularne književnosti,

² Kronološku tablicu antičkih i prvih srednjovjekovnih zadarskih biskupa pokušavali su popuniti mnogi istraživači, ponajprije povjesničari, od Luciusa do Bianchija i Brunellija. Historiografija, danas, ne prihvaća popis od 11 zadarskih biskupa iz 7. i 8. st., između biskupa Sabinijana s kr. 6. st., kojemu je papa Grgur Veliki 598. god. uputio jedno pismo, i dobro poznatoga biskupa Donata s poč. 9. st. Tu je kronološku tablicu zadarskih biskupa pokušao ustanoviti BIANCHI, I, 1877: 32-34.

premda bez hagiografije o vlastitim, lokalnim mučenicima, sa svojim patronima sv. Anastazijom Sirmijskom i sv. Krizogonom Akvilejskim, te kultovima drugih stranih svetaca, već u ranome književnome srednjovjekovlju, na široka vrata ušao u europsku latinsku hagiografiju.

Glavni zadarski mučenički kultovi, koje spominje već bizantski car Konstantin VII. Porfirogenet u djelu *De administrando imperio*, nastalu oko 953. godine³, što je i najstarija pouzdana vijest o svetačkim kultovima i hagiografskome stvaralaštvu u Zadru, pripadaju, dakle, velikomu europskomu hagiografskom ciklusu sv. Anastazije i sv. Krizogona, ciklusu koji kritička hagiografija naziva *Passio S. Anastasiae* ili *Passio S. Chrysogoni et sociorum*; BHL 400-1795-118-8093-401. Ta opširna i prilično neobična hagiografska kompozicija, koju na okupu drži glavna heroina, sv. Anastazija Sirmijska, sadržavala je u potpunome obliku, zapravo, četiri Pasije, kojima prethodi jedan Prolog (BHL 400): Pasiju sv. Krizogona Akvilejskoga (*Passio S. Chrysogoni*, BHL 1795); Pasiju sv. Agape, sv. Hionije i sv. Irene, solunskih mučenica (*Passio Agapes, Chioniae et Irenes*, BHL 118), koje imaju i izvorna grčka *acta* (BHG 34); Pasiju sv. Teodote i njezine djece, mučenikâ iz Niceje u Bitiniji (*Passio S. Theodotae cum tribus filiis*, BHL 8093), o kojima postoji i grčka Pasija (BHG 1781), te, tek na kraju, Pasiju sv. Anastazije Sirmijske (*Passio S. Anastasiae*, BHL 401). Svetim mučenicima, junacima ove velike i, kako ćemo vidjeti, prilično složene i zapletene hagiografske kompozicije, dodan je svećenik Zoilo.

Kako bismo utvrdili i vidjeli koja je i kakva europska hagiografija, nastala na prijelazu antike u srednji vijek, osvojila Zadar, te potaknula srednjovjekovno zadarsko hagiografsko stvaralaštvo, navest ćemo, slijedeći latinske tekstove, zajedničke temeljne sadržajne sastavnice hagiografskoga ciklusa koji se u hagiografskoj literarnoj kritici naziva *Passio S. Anastasiae*, *Passio S. Chrysogoni et sociorum*, ili samo *S. Anastasia – S. Chrysogonus* (BHL 400-1795-118-8093-401). Ostavljamo po strani Prolog (BHL 400), koji je sastavljen od "općih mjesta" književne hagiografije, i koji, čak u cjelini, posjeduju još neki hagiografski tekstovi. Anastazija je, priča hagiograf, bila član plemenite rimske obitelji, kći senatora Pretestata, a žena ugledna poganina Publija. Bila je, međutim, odana Kristovoj vjeri, kao i njezina majka kršćanka Fausta, te je u svakoj prilici, za vrijeme persekucijâ u Rimu, pomagala progonjenim kršćanima i posjećivala ih u zatvorima. To je izazivalo bijes muža Publija, koji je Anastaziju počeo nadgledati i strogo kažnjavati, te ju je, konačno, stavio u kućni pritvor. U isto je vrijeme car Dioklecijan bacio u tamnicu Krizogona, učitelja i savjetnika mlade Anastazije. Nadzirana i očajna Anastazija, pomoću jedne kršćanke, šalje pismo Krizogonu. Između dvoje kršćana tako započinje blizak odnos i dopisivanje od četiriju pisama, u kojem hrabri Krizogon tješi i hrabri uplašenu Anastaziju. Uskoro Publija šalju u Perziju gdje pogiba. Anastazija je sada slobodna i odmah se susreće

³ *De administrando imperio*, cap. 29 (PG, 133, 1864, col. 268-269).

s Krizogonom. Međutim, tek sada započinju teški dani za njezina prijatelja. Car Dioklecijan zapovijeda da se ubiju svi kršćani u rimskome zatvoru, te kreće na put u Akvileju, povevši sa sobom Krizogona. Anastazija polazi za Krizogonom u Akvileju i ostaje uz njega sve do njegova martirija i smrti. Krizogonu je car najprije ponudio visoku carsku službu, ako bi se odrekao Kristove vjere. Kada je Krizogon to odbio, vode ga na mjesto *Aquae Gradatae*, gdje mu je 23. (24.) studenoga odrubljena glava (*ad Aquas Gradatas*). Krizogonovo tijelo bačeno je na obalu, kod imanja *Ad Saltus*, gdje prebivaju tri sestre kršćanke: Agape, Hionija i Irena sa starim svećenikom Zoilom. Zoilo sahranjuje svetoga mučenika Krizogona u vlastitome domu, te uskoro umire, pošto je prije pretekao mučeništvo i trima sestrama. Dioklecijan ih doista uhiti i baca u tamnicu. Kao što je ostala do kraja uz Krizogona, Anastazija neće napustiti ni tri sestre kršćanke, buduće mučenice. Tako završava prvi dio naše hagiografske kompozicije, tj. *Pasija sv. Krizogona* (*BHL* 1795), te počinje novi dio ciklusa, u kojemu Anastazija, prateći sve mučenike, ponovno sudjeluje od početka do kraja. Dioklecijan se, nakon Krizogonova smaknuća, iz Akvileje uputio u Makedoniju, te sa sobom poveo sve uhićene kršćane, među kojima i tri sestre. One su ispitivane, mučene i konačno umorene u Solunu: Agapija i Hionija 2. travnja, a Irena 5. travnja, u vrijeme trećega konzulata cara Maksimijana. Anastazija sahranjuje njihova tijela (*BHL* 118). Potom se Dioklecijan iz Makedonije uputio u Panoniju, u grad Sirmij, gdje pred njime sada optužiše Teodotu i njezina tri sina, kršćane koji su u Ilirik došli bježeći iz rodne Niceje u Bitiniji. U Sirmij je, dakako, pristigla i Anastazija, te su se ona i Teodota posvetile pomaganju nesretnim kršćanima. Teodotom se želio oženiti princ Leukadije, ali ona ga je odbila, pa je uhićena i ispitivana pred prefektom Ilirika (od rukopisa do rukopisa njegovo se ime mijenja: Probus, Lucius, Florus), i potom je, zajedno s djecom, poslana natrag u Bitiniju gdje su ubijeni u Niceji 2. kolovoza (*BHL* 8093). Sada se bliži i Anastazijino suđenje i mučeništvo u Sirmiju. Nakon rasprave i prefektovih ponuda, ako se odrekne Kristove vjere, koje hrabra Anastazija odbija, bačena je u tamnicu bez hrane. Kada je, ipak, čudom, preživjela, jer joj je ranije umorena Teodota noću donosila hranu, prefekt je ukrca na lađu s nekim kršćanima i kriminalcima, te lađu porinuše na otvoreno more. Nesretnici doživljavaju brodolom iz kojega ih spašava Teodota, a potom pristanu na otok ili otočje Palmaria (*in insula Palmaria, ad Palmarias insulas*), gdje se svi obraćaju na kršćanstvo. Na otoku su svi masakrirani, a Anastazija je 25. prosinca živa spaljena. Njezine zemne ostatke skupila je jedna plemenita kršćanka po imenu Apolonija, koja je u svome vrtu sagradila malenu baziliku i u njoj 7. rujna pokopala svetu mučenicu Anastaziju (*BHL* 401).

Ovu latinsku fantastičnu i romanesknu "hagiografsku rapsodiju" – *BHL* 400-1795-118-8093-401 – svrstavam, svakako, među epske hagiografske legende. Njezine glavne osobine i opsežnost ne vidim, međutim, u uobičajenim avanturama koje prate junake epske hagiografije. Njezine su epske osobine neobična putovanja i brojna

mjesta martirijâ, koja posve nevjerovatno i neuvjerljivo drže na okupu čitav niz svetih mučenika u najdužim, potpunim verzijama ove hagiografske kompozicije, čiju sam sadržajnu jezgru, pročitavši glavne rukopise njezine latinske hagiografije, nastojala utvrditi i ispričati. Hagiograf je, očito, u ovom hagiografskom romanu, ponajprije želio ispisati povijest i Pasije dvoje mučenika, sv. Anastazije i sv. Krizogona. O njima, međutim, nije mnogo znao, ali ih je, svakako, htio učiniti Rimljanima. Kako bi to postigao, pripojio je Krizogonu i Anastaziji hagiografske legende o drugim svecima, koji su vjerojatno čak živjeli i podnijeli mučeništvo u drugim povijesnim i hagiografskim epohama, te se nikada nisu mogli susresti s Krizogonom i Anastazijom. Na taj su način nastale nevjerovatne priče o njihovim putovanjima i mjestima martirija, Pasije koje su cijelu hagiografsku kompoziciju trebale održati na okupu i učiniti je prihvatljivom. Rimljanka Anastazija putuje najprije u Akvileju, potom u Solun, pa u Sirmij, kako bi se, konačno, vratila i bila ubijena na otočju Palmaria. Krizogon, također Rimljanin, putuje u Akvileju, gdje ga čeka mučeništvo, a sestre Agape, Hionija i Irena iz Akvileje putuju u Solun gdje će biti smaknute. Teodota iz Niceje u Bitiniji, koja se sa svojom djecom tko zna kako našla u Sirmiju u Iliriku, vraća se u Niceju, gdje će s djecom podnijeti mučeništvo. Sve Pasije u toj hagiografiji na okupu drži Anastazija, dok drugi sveci ulaze i izlaze iz naše priče. Anastazija, od Rima do svoga povratka i mučeništva na otočju Palmaria, prati kroz sve krajeve, pokrajine i gradove ostale mučenike, kako bi im svojom vjerom i dobrotom olakšala posljednje dane života. Kada dođe na Anastaziju red, njoj će u mučeništvu pomoći sjećanje na ubijenu subraču, ali i duhovna prisutnost sv. Teodote koja s njome ostaje do kraja.

Dakako, da je ta i takva hagiografska legenda potaknula interes, premda ne prevelik, u hagiografskoj kritici, osobito u radovima starijih proučavatelja hagiografske književnosti, među kojima su bili Hippolyte Delehaye, A. Dufourcq, Francesco Lanzoni, Vitaliano Brunelli, te u novije vrijeme Paul Devos, Victor Saxer, Giuseppe Cuscito. Proučavatelji su uspješno osvijetlili poneko pitanje, ali nisu stigli ili mogli riješiti cijelu složenu problematiku toga neobičnoga hagiografskoga djela. A pitanje odnosâ europske latinske hagiografije sv. Anastazije i sv. Krizogona i hrvatske latinske i vernakularne hagiografije, usprkos značajnom prinosu V. Brunellija s početka 20. stoljeća, ostaje do našega vremena slabo proučeno i riješeno.

Bez obzira na priču u našoj hagiografskoj legendi, kao prvo, ne smiju nas zavarati podaci i cijela impostacija legende o Rimljanki Anastaziji i Rimljaninu Krizogonu, jer što god nam ispričao naš hagiograf, hagiografska povijest pamti samo sv. Anastaziju Sirmijsku i sv. Krizogona Akvilejskoga. Doduše, ne zna se mnogo o njima, pogotovo se malo zna o Anastaziji, a i u najstarijim kalendarima i martirologijima naići ćemo na neke nedoumice. Ipak, i ono malo što znamo pouzdano nam govori da je Anastazija podnijela mučeništvo u Sirmiju, da je njezino tijelo u vrijeme patrijarha Genadija (458.-471.) preneseno u Konstantinopol, te da ga ne treba tražiti u Rimu. Ne ulazeći,

ovom prilikom, u spomen i neke natruhe o našim svecima u ranijim kalendarima i martirologijima, pogotovo ne uzimajući u obzir vijesti o njima u kasnijim, "historijskim martirologijima", kojima malo možemo vjerovati, zaustavljamo se na *Jeronimskome martirologiju (Martyrologium hieronymianum)* iz 5. stoljeća, čiji svi rukopisi, na blagdan sv. Anastazije 25. prosinca, jednostavno kažu: *Sirmi Anastasiae*⁴. Sa sv. Krizogonom u *Jeronimskome martirologiju* imamo složeniju situaciju, jer se on pojavljuje na više mjesta, uz razne datume, zajedno s drugim akvilejskim mučenicima, ali na blagdan 24. studenoga rukopis prve recenzije martirologija navodi: *Romae natale Chrysogoni*, a rukopis druge recenzije: *in Aquileia civitate sancti Chrysogoni*⁵. O sv. Krizogonu Akvilejskome može se reći mnogo više nego o sv. Anastaziji Sirmijskoj. Njegov je kult bio znatno raširen ne samo u Akvileji, nego u cijeloj sjevernoj Italiji: u Milanu, u Veneciji (SS. Gervasio e Protasio), u Raveni (S. Apollinare Nuovo) i drugdje. Doduše postoje još nedoumice je li on bio mučenik, ispovjednik, ili, možda, akvilejski biskup.

Što se tiče "rimskoga podrijetla" sv. Anastazije i sv. Krizogona u našem djelu, te začetaka rimsko-akvilejske hagiografije o tim mučenicima, treba, bez oklijevanja, prihvatiti ono što je rekao H. Delehaye. Rimski hagiograf sastavio je takvu legendu, znajući za dvije vrlo stare crkvice (vjerojatnije oratorije) u Rimu, uz koje su se spominjala imena Anastazije i Krizogona, pa ih je želio povezati s dvoje naših mučenika. Na padinama Palatina nalazila se vrlo stara crkvice sv. Anastazije iz 4. stoljeća, a Trastevere je imao nešto mlađu crkvicu sv. Krizogona. Crkve su, očito, nosile imena svojih utemeljitelja – Anastazije i Krizogona – imale su, dakle, *titulus Anastasiae* i *titulus Chrysogoni*, a tek nešto kasnije *titulus sanctae Anastasiae* i *titulus sancti Chrysogoni*⁶. Dodatno je, međutim, osobito hagiografiju sv. Anastazije, zamrsilo postojanje dviju Anastazija i njezine dvostruke hagiografije, što je čest slučaj u povijesti kultova i literarnoj hagiografiji svetaca⁷. O tim, kao i o drugim pitanjima, kao što su identitet dvoje mučenika (osobito sv. Krizogona), dolazak kulta sv. Anastazije Sirmijske u Italiju, počeci latinske hagiografije sv. Anastazije Sirmijske i sv. Krizogona Akvilejskoga, hagiografija mučenikâ koji se vežu uz njih, pojedinačne legende svih tih svetaca, njihovi zajednički tekstovi u latinskoj i grčkoj hagiografiji, dolazak i razvitak njihova kulta u Zadru, odnos njihove cjelokupne hagiografije i hrvatske hagiografije, kao i o nekim drugim pitanjima, govorit ćemo opširnije u našim budućim radovima.

⁴ DELEHAYE 1931: 9.

⁵ *Ibid.*: 618-619.

⁶ DELEHAYE 1936, 1968²: 151-171.

⁷ Dosta svjetla u rješavanje pitanja dviju Anastazija (*vidua*, *virgo*), unijeli su DELEHAYE 1936, 1968², i DEVOS 1962, i mi, ovdje, nećemo o tome raspravljati. Reći ćemo samo kako držimo da je problem dviju Anastazija osobito zamrsila grčka hagiografija sv. Anastazije, koja je, premda je tijelo mučenice Anastazije iz Sirmija preneseno upravo na Istok, imala dvije Anastazije, i to, začudo, obje Rimljanke. Anastazije Rimljanke imala je i predmetafrastovska i Metafrastova grčka hagiografija.

**Ponovnootkriveni zadarski latinski rukopis iz 12./13. stoljeća:
Cod. Lat. Iaderensis Filippi (S. Mariae)**

Donedavna svi naši podaci i naše oskudno znanje o latinskoj literarnoj hagiografiji srednjovjekovnoga Zadra svodili su se uglavnom na istraživanja i spoznaje do kojih je došao Vitaliano Brunelli u svome opsežnome djelu *Storia della città di Zara*. Taj značajni povjesničar grada Zadra opširno je progovorio o kultovima zadarskih patrona, i o nekoliko zadarskih latinskih rukopisa s njihovim hagiografskim legendama, od srednjega vijeka do u 18./19. stoljeće, te je vrlo slobodno na talijanski jezik preveo, zapravo prepričao, neke tekstove iz hagiografije sv. Anastazije i sv. Krizogona⁸. Među rukopisima koje je Brunelli poznavao prvo je mjesto dao najstarijemu među njima, pergamentnom rukopisu, koji je datirao u 13. stoljeće, a koji se nalazio u posjedu poznate zadarske obitelji Filippi. Poneki kasniji autori, koji su se tu i tamo osvrtni na zadarsku hagiografiju, ne prihvaćajući se, međutim, njezina sustavna istraživanja, polazili su uglavnom od Brunellija, koristeći se uvijek njegovim, ponekad i nepouzdanim podacima i rezultatima, kao i dosta oskudnim poznavanjem europske hagiografije, a što se tiče teksta, pozivali su se na jedinu objavljenu legendu iz latinskoga rukopisa obitelji Filippi, legendu koju je 1931. godine objavio Ćiril M. Iveković⁹. Zapravo, nije se spominjalo, a niti se tražilo ili pitalo gdje se taj najstariji zadarski hagiografski rukopis nalazi, a čini se, da ga nitko nije ni vidio nakon Brunellija i Ivekovića. Rukopis se očito zagubio ili nestao iz Hrvatske.

Godine 1997. u Londonu je otkriven fragment latinskoga hagiografskoga rukopisa, u kojemu sam pomoću podataka u Brunellijevoj knjizi i usporedbom s drugim europskim latinskim rukopisima hagiografije sv. Anastazije i sv. Krizogona, sličnoga, ali ne istovjetnoga sastava, prepoznala zadarski srednjovjekovni rukopis koji je nekada bio u biblioteci obitelji Filippi, a u ruci su ga imali Brunelli i Iveković¹⁰.

Zadarski rukopis, koji se sada, dakle, nalazi u Samostanu Benediktinki sv. Marije u Zadru, pod sign. *R-81*, nazvala bih, analogno signiranju latinskih hagiografskih rukopisa, *Cod. Lat. Iaderensis Filippi (S. Mariae)*, a datiram ga 12./13. stoljećem¹¹.

⁸ BRUNELLI 1913, 1974²: poglavlja X-XII, str. 167-220.

⁹ IVEKOVIĆ 1931: 49-52.

¹⁰ Kodeks je našla gospođa Flora Turner, povjesničarka umjetnosti, savjetnica za kulturu u Hrvatskome veleposlanstvu u Britaniji, u antikvarijatu Sama Fogga u Londonu. Poslala je fotokopije nekoliko folija rukopisa u Hrvatsku (Uredu Predsjednika, Ministarstvu vanjskih poslova, Ministarstvu kulture), koje su mi, zbog mišljenja o rukopisu, prosljedene u Staroslavenski institut u srpnju 1997. godine, pa sam tako identificirala rukopis. Uz posredovanje i svesrdnu pomoć gospođe Turner, koja je mnogo puta pronalazila i posredovala u otkupu i prijenosu hrvatskih umjetničkih i kulturnih dobara u domovinu, i u suradnji s časnom majkom Anastazijom Ćizmin, ponovnootkriveni je rukopis otkupljen i ušao u posjed Samostana Benediktinki sv. Marije u Zadru na Uskrs 1998. godine.

Nije, dakako, lako odgovoriti na pitanje kada je i kako zadarski kodeks iz Zadra dospio u London. Gospođa Turner u jednome razgovoru za novine (*Vijenac*, 26. travnja 2007.) misli da je naš rukopis nekada pripadao upravo Samostanu Benediktinki sv. Marije u Zadru, te da je iz Zadra otuđen najkasnije u 19. stoljeću. Meni se, ipak, čini da su se Brunelli i Iveković, u prvoj polovini 20. stoljeća, s rukopisom susreli u Zadru, te da je kodeks otuđen tek poslije Drugoga svjetskoga rata, kada je od obitelji Filippi, preko Venecije, dospio u London, o čemu sam našla i neke tragove u dokumentima Venecijanskoga arhiva.

¹¹ Zahvaljujem časnoj majci Samostana Benediktinki sv. Marije u Zadru Anastaziji Ćizmin što mi je dopustila pristup ovom dragocjenu kodeksu, te mi tako omogućila njegovo proučavanje.

Prvi opis i pregled sadržaja rukopisa, kako mi je to karakter rada dopustio, dala sam u svojoj monografskoj studiji o hrvatskoj, latinskoj i vernakularnoj, hagiografskoj književnosti, od početaka do sredine 14. stoljeća¹². Rukopis bi, sudeći po djelomično sačuvanom indeksu, trebao biti fragment jednoga uglednoga latinskoga kodeksa – i to *Pasionala* –, koji je mogao posjedovati i do 300 folija. Fragment ima 21 folij (345×240 mm), a uvezan je u jednostavne korice u znatno kasnijem razdoblju (možda u 17. st.). Ima i djelomice vidljivu, ponešto poremećenu, izvornu, ili dosta staru folijaciju (fol. XXXV-LV). Rukopis je ispisan goticom na pergamentu, dvostupačno, smeđom tintom, osim rubrikâ, te kolofona iz 15. stoljeća, koji su ispisani crvenom tintom. Kodeks je iluminiran, ali je iluminacija, kao i cijeli rukopis, znatno stradala. Vrlo je dobro očuvana jedna minijatura, na fol. XLIII^v ili na fol. 9^v, ako brojimo samo folije koji su nam se sačuvali u fragmentu, minijatura u inicijalu **O** (*Omnia quae a sanctis gesta sunt...*, kako započinje Prolog *Pasije sv. Krizogona*, BHL 1795), koja, očito, prikazuje sv. Krizogona s križem u ruci. Ipak, i ovako oštećena, iluminacija će zasigurno zainteresirati hrvatske povjesničare umjetnosti, koji će u njoj, vjerojatno, naći neku srodnost s prikazima sv. Krševana u zadarskoj sakralnoj umjetnosti, ali i s iluminacijom venecijanskih kodeksa. Kodeks je, bez sumnje, napisan u skriptoriju benediktinskoga Samostana sv. Krševana u Zadru.

Ono što ponajprije zanima književnoga medievista i kritičkoga hagiografa, to je sastav rukopisa i sadržaj hagiografskih tekstova, te književni žanrovi legendi u našem kodeksu. Odmah valja reći da sačuvani fragment, iako je, najvjerojatnije, pripadao velikomu *Pasionalu*, sadrži samo legende “zadarskih” svetih mučenika, tj. svetaca sa zadarskim kultom. U njemu je najznačajniji prvi tekst, jer je sastavljen u Zadru, te u potpunosti pripada zadarskoj hagiografiji, i potvrđuje kult sv. Krizogona u Zadru, dok je ostatak fragmenta zadarski prijepis, još jedan od brojnih europskih prijepisa, ili kompilacijâ latinskoga rimsko-akvilejskoga hagiografskog ciklusa sv. Anastazije i sv. Krizogona. Prva, dakle izvorna zadarska hagiografska legenda, tekst je *Translacije sv. Krizogona* (*Translatio beati Grisogoni Martyris*), ili preciznije *Legenda o našašću, translaciji i mirakulima sv. Krizogona* (*Inventio – Translatio – Miracula*), koja, možda, pripada još starijoj dalmatinsko-hrvatskoj literarnoj tradiciji sveca, čiji kult, prema potvrdama koje posjedujemo, u Dalmaciji seže barem do početka 10. stoljeća. U toj se opsežnoj legendi (fol. XXXV-XLIII, fol. 1-9) pripovijeda kako su Zadrani, koji su već imali moći sv. Anastazije, čuli i za blaženoga Krizogona, njezina subrata po mučeništvu, te su mu odlučili sagraditi i posvetiti baziliku. Dok su oni o tome vijećali, dogodilo se da je jedna žena po imenu Dionita (*quedam mulier honesta*,

¹² PETROVIĆ 2006: 205-211. Studija je objavljena kao prvo hrvatsko poglavlje u velikoj *Povijesti zapadnoeuropske hagiografije srednjega vijeka: Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique, latine et vernaculaire, en Occident des origines à 1550*. Belgijsku ediciju *Hagiographies* uređuje Guy PHILIPPART, a izdaje, u nizu svezaka, Brepols (Turnhout) u svojoj seriji *Corpus Christianorum*. Edicija koja će imati 8-10 svezaka, od kojih su do sada objavljene 4 knjige (1994, 1996, 2001, 2006), danas se smatra najznačajnijim svjetskim istraživačkim projektom srednjovjekovne književnosti, projektom književne medievistike koji je obilježilo prošlo i sadašnje desetljeće.

nomine Dionita) pošla u okolicu Zadra nabrati zelje, te se našla na mjestu koje se zvalo Stari Zadar (*Jadera vetula*). Tu je, na groblju, među mramornim sarkofazima svetih mučenika, našla tijelo sv. Krizogona. Ženi se iz jednoga sarkofaga javio sâm Krizogon, rekavši joj da je on mučenik Krizogon kojega je smaknuo car Dioklecijan, a sahranio sveti mučenik Zoilo, te da se on sâm dao prenijeti u ovu pokrajinu, pomoću anđela, zbog ljubavi prema stanovnicima grada Zadra. Potom je sveti mučenik zatražio da ga biskup i Zadrani prenesu u Zadar, što je i učinjeno, a mučenik je tijekom cijele translacije činio čudesa. Slijedi epizoda o krađi mučenikove ruke dok je njegovo tijelo bilo privremeno pohranjeno u samostanskoj crkvi sv. Rufine. Ruku su uzela trojica redovnika iz samostana, nadajući se velikoj koristi od svečeve relikvije, te su je prenijeli u zagonetnu provinciju Marab (*in provinciam, que dicitur Marab*), u kojoj žive Mirmidonci. Slijedi potom ponovni povratak relikvije u Zadar, a povratak je pratio stari i ugledni Mirmidonac i mnoštvo ljudi, pjevajući psalme i himne, nakon čega su, dakako, uslijedila čudesa¹³.

Cijela ova legenda, s čitavim nizom raznih hagiografskih pojedinosti, vrlo je brižno i literarno uspješno ispriповijedana, a njezin sastavljač nije, kako smo vidjeli, zaboravio spomenuti i to da se, u vrijeme kada se piše o prijenosu svetoga mučenika Krizogona u Zadar, relikvije mučenice Anastazije već nalaze u gradu. Bez obzira koliko je uspješno ispriповijedana i do kojega srednjovjekovnoga stoljeća starinom seže, zadarska *Translacija sv. Krizogona* posjeduje uglavnom uobičajene elemente i osobine srednjovjekovne hagiografske legende, jer je iz epizode u epizodu sastavljena od "općih mjesta" srednjovjekovne hagiografije, ponajprije onih koje posjeduju legende o translaciji svetaca. Tu je gradnja bazilike mučeniku, dakako, i nalazak njegova tijela; tu je krađa mučenikove ruke, i mirakul o novčaru, trgovcu ("trapezita") iz Akvileje (*quidam trapezita civitatis Aquilegie Helius nomine*), koji, spašen zagovorom sv. Krizogona iz nevremena ploveći prema Zadru, bogato daruje Samostan sv. Krizogona. I antički se "Mirmidonci" (*Μυρμιδόνες, Myrmidones*) javljaju u nekim drugim hagiografskim tekstovima, a krađa cijeloga tijela ili neke od svečevih relikvija toliko je često "opće mjesto" europske hagiografije, da ga gotovo svaka "valjana" legenda o translaciji svečeva tijela ili relikvija mora imati. Kradljivci svetinjâ dolaze iz svih krajeva, s Istoka i sa Zapada; vrlo su česti kradljivci Afrikanci; u hagiografiji sjeverne Italije, u akvilejskoj i venecijanskoj, ali i u istarskoj hagiografiji, najčešće su kradljivci relikvijâ drski i spretni Đenovežani. Konačno, i naši Salonitanci, priča Toma Arhiđakon u svojoj drugoj legendi o salonitanskome

¹³ Zadarska izvorna legenda *Inventio – Translatio – Miracula sv. Krizogona* jedini je objavljeni tekst iz našega kodeksa (IVEKOVIĆ 1931: 49-52), pa je, za razliku od ostalih tekstova, imala nekoliko proučavatelja, od V. Brunellija (kada još nije bila objavljena) do danas. Za nju su se zanimali povjesničari i filolozi, i to, ponajprije, zbog epizode o krađi mučenikove ruke i njezina odnošenja u "pokrajinu Marab", među "Mirmidonce". R. Katičić je u "pokrajini Marab" prepoznao zemlju u zadarskome zaleđu kojom vladaju hrvatski knezovi, i u njoj grad Nin (KATIČIĆ 1993: 191-201; 1998: 371-375), a do sličnih je spoznaja došao i povjesničar i arheolog M. Suić (SUIĆ 1996: 13-33), dok M. Ančić "pokrajinu Marab" i "Mirmidonce" vidi u Moravskoj (dakle, u Velikoj Moravskoj sv. Konstantina-Ćirila i Metoda) u 9. stoljeću (ANČIĆ 1998: 127-137).

mučeniku i splitskome patronu Dujmu (*Historia Salonitana*, cap. III: *De S. Domnio et S. Domnione*), samo zbog sličnosti imena s imenom salonitanskoga mučenika, kradu već sahranjeno tijelo drugoga mučenika i prenose ga u Salonu¹⁴. A što se tiče akvilejskoga trgovca, bezbrojni trgovci i razni drugi putnici, mornari, hodočasnici, namjernici svake vrste, na putu su spašeni, najčešće u oluji, zagovorom nekoga mučenika, sveca ili patrona, pa potom obilno daruju crkvu ili samostan gradskoga zaštitnika, a to što je naš "trapezita" baš iz Akvileje, govori nam da je sastavljač zadarske *Translacije* dobro znao da je sv. Krizogon akvilejski mučenik. Istraživači koji traže stvarne događaje i lokalne, povijesne istine u ovakvim hagiografskim tekstovima, trebali bi uzimati u obzir takva i slična "opća mjesta", kao i druge osobine europske srednjovjekovne literarne hagiografije. Uz neke jezične tragove i povijesne natruhe, koje filolozi i povjesničari mogu iščitati iz ovoga zadarskoga teksta, a koje ga vraćaju u veću starinu od datiranosti kodeksa, i po neki, posve hagiografski elementi legende *Translatio beati Grisogoni Martyris* govore nam da taj tekst vjerojatno nije prva obrada legende o prijenosu sv. Krizogona u Zadar. *Translacija* u kodeksu iz 12./13. stoljeća mogla je već imati svoju literarnu tradiciju, koja je, možda, sezala i dva ili tri stoljeća dublje u zadarsku hagiografsku povijest. Kojemu god vremenu sastavljač *Translacije* pripadao, ocjenjujem da je već dobro poznao rimsko-akvilejsku hagiografsku kompoziciju *S. Anastasia – S. Chrysogonus*.

Tekst *Translacije sv. Krizogona* završava na fol. XLIII/a (fol. 9/a), a na fol. XLIII/b (fol. 9/b) neki Zoilo, sin Ivanov, redovnik Samostana sv. Krševana, koji je u 15. stoljeću restaurirao ovaj kodeks, ostavio je, ispisan krasopisom i crvenom tintom, svoj kolofon: *Ego Zoylus Joannis, monachus cenobii gloriosi martyris Chrysogoni, motus devotione hanc sui corporis translationem, vetustate deletam et totaliter cassam, illuminavi, litteras omnino deletas iterum ceu e novo rescripsi manu propria anno salutis MCCCCLXXXVIII*.

Nakon izvorne zadarske *Translacije sv. Krizogona* i kolofona redovnika Zoila, restauratora rukopisa iz 1498. godine, započinje na fol. XLIII^v (fol. 9^v) prijepis latinskoga hagiografskoga ciklusa *Passio S. Anastasiae* ili *Passio S. Chrysogoni et sociorum* (BHL 400-1795-118-8093-401). Ali u kojim dijelovima i u kakvome sadržajnome sastavu, to tek moramo vidjeti. Kako bih taj veliki tekst u našem rukopisu precizno identificirala, pregledala sam desetak hagiografskih rukopisa koji sadrže naše tekstove – talijanskih, francuskih, engleskih, po podrijetlu ili po mjestu gdje se danas čuvaju, od 10. do 12. stoljeća – u bibliotekama gdje se nalaze i u objavljenim katalozima velikih zbirki latinskih hagiografskih kodeksa. Našla sam dosta šaroliku sliku naše hagiografske kompozicije, hagiografiju ne samo različitih redakcija, nego i raznoliku po sadržajnome sastavu, od pojedinačnih legendi, ili nešto opsežnijega sastava, do manje-više cjelovita hagiografskoga ciklusa o kojemu

¹⁴ Riječ je o talijanskome mučeniku sv. Dominusu iz Fidenze: I. PETROVIĆ, *Hrvatska latinska hagiografija i salonitansko-splitska hagiografija sv. Domnija i sv. Anastazija* (u tisku).

govorimo. Cijeli latinski hagiografski ciklus *S. Anastasia – S. Chrysogonus* nije objavljen u ediciji *Acta Sanctorum*, ni u drugim starim bollandističkim izdanjima, ali ga je, ipak, 1936. godine objavio bollandist Hippolyte Delehaye. U postupak je uzeo tri rukopisa iz 10. i 11. stoljeća: Chartres, Bibliothèque Municipale, *Carnotensi 144*, 10. st., fol. 265^v-274^v; London, British Museum, *Egerton 2797* (ili 2977), 10. st., fol. 109^v-127; Monte Cassino, ruk. *CXXXIX*, 11. st., fol. 330-336, pa se izdanje može smatrati kritičkim izdanjem. Koristio se rukopisima koji su mogli dati što potpuniju, gotovo “idealnu” sliku rimsko-akvilejskoga ciklusa *S. Anastasia – S. Chrysogonus*, sadržaj koji smo prepričali. Delehaye je izdanje numerirao po dijelovima i cjelinama, pa ćemo pri identificiranju naših tekstova upućivati na brojeve tih poglavlja¹⁵. Osim toga modernoga bollandističkog izdanja, zadarski sam tekst, s posebnim razlogom, usporedila i s najstarijim, koliko mi je poznato, izdanjem ciklusa, s talijanskim izdanjem iz 15. stoljeća. Riječ je o tekstu u glasovitoj inkunabuli *Sanctuarium seu Vitae Sanctorum*, koju je u Milanu, prije 1480. godine, objavio talijanski humanist iz Milana Boninus Mombritius (Bonino Mombrizio, 1424.-1500.). Lombardijski pisac iz 15. stoljeća, revan skupljač, izdavač i prevoditelj hagiografske literature, književnu je povijest, ponajprije, zadužio ovim svojim iznimnim hagiografskim djelom¹⁶.

Pođimo redom. Opći *Prolog* hagiografskoga ciklusa *S. Anastasia – S. Chrysogonus* (Inc. *Historiam priorum ss. ad aedificationem nostram*; BHL 400) zadarski je skriptor preskočio, ili ga nije imao u svome predlošku, što je slučaj s mnogim rukopisima. Svoj tekst je započeo *Pasijom sv. Krizogona*, najprije s njezinim *Prologom* (Inc. prol. *Omnia quae a sanctis gesta sunt vel geruntur, si quis voluerit studiose perquirere*), a potom je ispisao *Pasiju* (Inc. *Praetextati illustris viri filiam Anastasiam legimus*) do kraja (BHL 1795; fol. XLIII^v/c-L[XLIX]/a ili fol. 9^v/c-16/a)¹⁷. Slijedi *Pasija sv. Agape, sv. Hionije i sv. Irene* (Inc. *Sanctarum itaque Agape, Cionia et Irene Dioclitianus rumore comperto [comperto]*) na fol. L[XLIX]/a-LV[LIV]/a, odnosno na fol. 16/a-21/a¹⁸, iz koje je prije kraja ispao ili je iskinut jedan folij (*Passio Agapes et sociarum* ili *Passio Agapes, Chioniae et Irenes*, BHL 118). Na posljednjem foliju, fol. LV[LIV] ili fol. 21, u stupcu *a* završava *Pasija* solunskih mučenica, a završava i zadarski rukopis ili fragment rukopisa. Kodeks, dakle, nema dvije legende iz ciklusa: *Pasiju sv. Teodote i njezinih sinova*, nicejskih mučenika (BHL 8093), ni *Pasiju sv. Anastazije*, sirmijske mučenice (BHL 401), čiji su život, sudbina i martirij okvir cijele rimsko-akvilejske hagiografske kompozicije. Time smo se našli pred najvećom zagonetkom ovoga dosta zagonetna rukopisa, pred pitanjem je li zadarski skriptor prepisao i posljednje dvije legende, pa su se one izgubile, ili on uopće nije prepisivao drugi dio ciklusa. Premda se na to pitanje ne može sa sigurnošću odgovoriti, sudeći

¹⁵ DELEHAYE 1936 (1968²): 221-249.

¹⁶ MOMBRIUS [ante 1480], *Passio sanctorvm Chrysogoni Anastasiae. Agapes. Chrysoniae. Irenes et Theodotae*: t. I, fol. 200^v-203; 2. izd. 1910: I, 354-359.

¹⁷ ed. DELEHAYE 1936 (1968²): poglavlja 1-9.

¹⁸ *Ibid.*: poglavlja 10-18.

prema posljednjem foliju rukopisa, mislim da on nije prepisao drugi dio ciklusa. Na *recto* stranici posljednjega folija (fol. LV[LIV] ili fol. 21), u stupcu *a*, uredno završava *Pasija* solunskih mučenica, a u stupcu *b*, ali, očito, ni na *verso* stranici folija nije nastavljeno pisanje, nego su ta tri stupca ostala prazna. Doduše, mi danas nemamo cijeli posljednji folij, jer je on okomito, između stupaca, odsječen, tako da imamo samo prvi stupac *recto* stranice i drugi stupac *verso* stranice, ili *a* stupac i *d* stupac folija. A na poledini *a* stupca, dakle na *d* stupcu folija, ispisan je, danas jedva čitljivi, indeks kodeksa, koji smo spominjali. Tu je ispisan, dakako, jer je stranica ostala prazna, a budući da je indeks danas nepotpun, on je, možda, bio ispisan preko cijele *verso* stranice posljednjega folija. Ako pretpostavimo, što nam se čini vrlo vjerojatnim, da pisar nije završio naš hagiografski ciklus, postavljaju nam se nova pitanja: je li zadarski skriptor pred sobom imao predložak samo s prvim dijelom ciklusa (*BHL* 1795-118), ili je imao potpuni ciklus (*BHL* 400-1795-118-8093-401), ali ga nije želio u cjelini prepisati? Prije nego što pokušam odgovoriti na ta pitanja, želim reći da sam u zapadnoeuropskim tekstovima, pa i u talijanskoj hagiografskoj tradiciji, našla kraće i dulje verzije ciklusa, odnosno tekstove s pojedinim legendama, ili sa svim legendama ciklusa. Jedna od redakcija ili verzija rimsko-akvilejskoga hagiografskog ciklusa *S. Anastasia – S. Chrysogonus* upravo je takva kakvu imamo u zadarskome rukopisu, i ona se tijekom stoljeća prepisivala u takvom sastavu (*BHL* 1795-118). Upravo je takvu verziju iz talijanske rukopisne hagiografije u 15. stoljeću preuzeo u svoje djelo *Sanctuarium seu Vitae Sanctorum* i Boninus Mombritius, vrstan poznavatelj srednjovjekovne hagiografske književnosti. Naime, premda bi se po naslovu njegova teksta (*Passio sanctorvm Chrysogoni Anastasiae. Agapes. Chrysoniae. Irenes et Theodotae.*) očekivalo da Mombritius ima cijeli ciklus *S. Anastasia – S. Chrysogonus*, njegov se tekst zaustavlja na istome mjestu gdje i zadarski rukopis¹⁹. Moguća su, dakle, dva odgovora na gornja pitanja: zadarski je skriptor imao pred sobom predložak kraće talijanske redakcije ciklusa, poput redakcije koju je preuzeo i Mombritius, ili, zadarski je skriptor, kao redovnik u Samostanu sv. Krševana, iz potpuna ciklusa izostavio Pasije ili dijelove koji se više nisu izravno odnosili na sv. Krizogona. Istodobno je, međutim, sastavio ili iz starije zadarske hagiografske tradicije prenio u svoj rukopis *Translaciju sv. Krizogona* i stavio je na čelo tekstova, te tako zaokružio hagiografiju sv. Krševana, patrona svoga samostana i patrona grada Zadra. A što se dogodilo s cijelim velikim *Pasionalom*, kodeksom od možda tristotinjak folija, kojemu bi, prema nepotpuno sačuvanom indeksu, pripadao sačuvani fragment rukopisa? I kako to da se iz toga opsežnoga *Pasionala* sačuvao samo dio s legendama koje se odnose na hagiografiju “zadarskih svetaca”, odnosno zadarskih patrona? O ovome će se moći nešto reći samo ako se jednoga dana pronađe

¹⁹ Mombritius, međutim, na drugome mjestu u svome djelu, ima zasebnu *Pasiju sv. Teodote i njezinih sinova*. To je kratka legenda o nicejskim mučenicima, preuzeta iz djela *Speculum Historiale* (lib. XII, cap. 65) francuskoga dominikanca Vincenta de Beauvaisa (Vincentius Bellovacensis, 1184./94.- 1264.).

još neki fragment našega rukopisa, ili, možda, cijeli preostali dio pretpostavljenoga zadarskoga *Pasionala*.

Kasniji zadarski tekstovi rimsko-akvilejskoga hagiografskog ciklusa *S. Anastasia* – *S. Chrysogonus*, tekstovi koji, nakon srednjega vijeka, pripadaju razdoblju od 17. do u 19. stoljeće, nadopunit će, prema drugim predlošcima, srednjovjekovni sastav zadarske hagiografije koji danas poznajemo. Ipak, i tim kasnim zadarskim tekstovima – latinskim, hrvatskim i talijanskim – uvijek je, kako nam se čini, polazište i početak bio srednjovjekovni latinski *Cod. Filippi* iz 12./13. stoljeća. Prepisivat će se, dakako, izvorna zadarska *Translacija sv. Krizogona*, a dva takva prijepisa, jedan potpun (sign. R-82) i jedan nepotpun, datiran 1666. godinom (sign R-83), prijepisi koji su se, vjerojatno, također nalazili u biblioteci obitelji Filippi, te su pratili kodeks iz Zadra, preko Venecije, u London, vraćeni su nam iz Londona uz rukopis *Cod. Lat. Iaderensis Filippi*. Uz *Translaciju sv. Krizogona*, u kasnijim se rukopisima prepisuje i izvorna zadarska *Translacija sv. Anastazije*, te se iz europskoga ciklusa prepisuje ili prevodi *Pasija sv. Anastazije* (BHL 401), koju nije imao, ili ju je izgubio *Cod. Filippi*. Ipak, cijela zadarska hagiografija, ponikla na latinskome srednjovjekovnome rukopisu iz 12./13. stoljeća, uz sve kasnije nadopune iz europskoga ciklusa ili vlastite dodatke, nikada, u cjelini, nije nadoknabila sve tekstove ili dijelove koje skriptor u Samostanu sv. Krševana nije imao u svom predlošku, ili je imao, ali ih nije prepisao iz latinskoga rimsko-akvilejskoga ciklusa *Passio S. Anastasiae* ili *Passio S. Chrysogoni et sociorum* (BHL 400-1795-118-8093-401).

Dva zadarska kodeksa *Liber horarum* iz 11. stoljeća: *Časoslov opatice Čike* i *Časoslov opatice Večenega*

Znatno prije potpunih hagiografskih legendi u, danas, najstarijem zadarskom *Pasionalu* iz 12./13. stoljeća, dragocjene podatke o štovanju sv. Anastazije i sv. Krizogona, te svetaca njihove hagiografije, donose nam dva zadarska latinska kodeksa *Liber horarum*, koji su, između 1060. i 1090. godine, također nastali u skriptoriju Samostana sv. Krševana. To su *Časoslov opatice Čike* i *Časoslov opatice Večenega*²⁰. Čika je potjecala iz zadarske patricijske obitelji Madijevaca i utemeljila je Samostan sv. Marije u Zadru, a Večenega je bila njezina kći; obje su bile opatice, glavarice Samostana sv. Marije. Ova dva hrvatska latinska rukopisa kodeksi su zapadnoeuropskoga tipa *Liber horarum*, kodeksa koji su bili pisani za redovnice i laike, a najsavršeniji su oblik dosegli u francuskome i talijanskome srednjovjekovlju, ukrašeni bogatom iluminacijom, u kojoj su se našli i flamanski i nizozemski majstori, kao i naš Julije Klović. Naši kodeksi stoje na počecima razvojnoga puta toga žanra, te su suvremeni europskim kodeksima *Liber horarum*, što svjedoči o visokoj razini

²⁰ Oba se kodeksa danas nalaze izvan Hrvatske. *Časoslov opatice Čike*: Oxford, Bodleian Library, sign. MS. Canon. Lit. 277; *Časoslov opatice Večenega*: Budimpešta, Magyar Tudományos Akadémia, sign. MS. Cod. Lat. oct. 5. Rukopise je objavio i proučio GRGIĆ 2002.

hrvatske srednjovjekovne kulture, ukorijenjene u zapadnoeuropsku književnu kulturu svoga vremena. U dijelu oficija koji se naziva *Suffragia Sanctorum* ili *Commemoratio Sanctorum*, u kojemu se upućuju molitve pojedinim svecima s molbom za njihov zagovor, dva zadarska kodeksa *Liber horarum* imaju posebno istaknute molitve sv. Krizogonu, sv. Anastaziji i sv. Zoilu. Dio oficija *Suffragia Sanctorum* u *Časoslovu opatice Čike* dosta je opsežan i bogato iskićen, po uzoru na galikanske predloške, dok je oficij u *Časoslovu opatice Večenege*, koji danas ima i lakune, znatno kraći, te stilski bliži rimskim liturgijskim obrascima. U tim komemoracijama, koje, dakle, pokazuju lokalna obilježja grada Zadra, Čikin kodeks sadrži i podatke iz životopisâ-pasijâ svetih mučenika, patrona Zadra. Zadarski tekstovi, premda su naši sveci bili štovani u raznim gradovima sjeverne Italije, u Rimu, pa i na Istoku, imaju glavna obilježja akvilejske hagiografske tradicije. U *Časoslovu opatice Večenege* nalazi se i lijep himan u čast sv. Anastazije – *Versi de Sancta Anastasia* –, sastavljen u 30 heksametara u duhu karolinškoga klasicizma (fol. 103^v-106)²¹. Sadržaj molitava i stihova posvećenih patronima grada u ovim dragocjenim kodeksima dviju zadarskih benediktinki, nedvojbeno, svjedoče o prisutnosti tekstova rimsko-akvilejskoga hagiografskog ciklusa u Zadru već u drugoj polovini 11. stoljeća. O kultu i iznimnome štovanju sv. Anastazije u Zadru govori i podatak kako se je papa Aleksandar III. (1159.-1181.), prolazeći kroz Zadar 1177. godine, “poklonio grobu Anastazije, djevice i mučenice”, što je zapisao u svojim spisima kardinal Bozon²².

Zahvaljujući svojim patronima, sv. Anastaziji Sirmijskoj i sv. Krizogonu Akvilejskomu, ali i kultovima drugih stranih mučenika, Zadar je već u ranom srednjem vijeku na velika vrata ušao u europsku latinsku hagiografiju. Dogodilo se to već u doba uzleta europske karolinške kulture, te vremena koje ju je slijedilo. A procvat Zadra u hagiografskoj, ali i u drugoj književnosti imalo je veliko značenje i za cijelu hrvatsku književnu kulturu srednjega vijeka, jer je Zadar u srednjemu vijeku bio, istodobno, najznačajniji primatelj i čuvar europskih književnih tekstova i njihov rasadnik u druga dalmatinsko-hrvatska središta latinske i hrvatske književnosti.

PASIJA SV. KRIZOGONA U HRVATSKIM GLAGOLJSKIM BREVIJARIMA

U liturgijskim je knjigama uvijek bilo teškoća i nedoumica oko obilježavanja blagdana sv. Anastazije, budući da je *dies natalis* sirmijske mučenice padao na 25. prosinca, na dan rođenja Kristova. Zbog toga se njezin blagdan nije uvijek obilježavao, a ponekad se, zbog osobita štovanja mučenice, blagdan pomicao u mjesec siječanj. To se, primjerice, upravo dogodilo u zadarskoj latinskoj liturgiji.

S blagdanom i štovanjem sv. Krizogona nije bilo takvih problema, jer se *dies natalis* akvilejskoga mučenika gotovo uvijek slavio 24. studenoga. Tako ga štiju i

²¹ ed. GRGIĆ 2002: II, 225-227.

²² *Liber Pontificalis*, ed. L. DUCHESNE, t. II (1981), str. 437.

hrvatski glagoljski liturgijski kodeksi, a hrvatski brevijari još donose, za brevijar, i dosta opsežna čitanja iz hagiografije sv. Anastazije i sv. Krizogona. Brevijari uzimaju dijelove iz prve legende rimsko-akvilejskoga hagiografskog ciklusa *S. Anastasia – S. Chrysogonus*, dakle, iz *Pasije sv. Krizogona* (BHL 1795), i to dio legende koji u cijelome ciklusu najznatnije povezuje dvoje mučenika. Nakon najave: *V Rimi rožd'stvo (roistvo) svetago Krsogona mučenika*, glagoljaš, uvodno, ukratko navodi podatke o sv. Krizogonu i sv. Anastaziji i prepričava glavne rimske događaje o njima. Krizogona je u rimsku tamnicu bacio car Dioklecijan, gdje je izložen velikim mukama. Istodobno, plemenita Anastazija, koja nastoji pomoći progonjenim kršćanima, izložena je zlostavljanju svoga muža, poganina Publija, i konačno je stavljena u kućni pritvor. Nakon takva uvoda, glagoljski tekstovi donose prvo Anastazijino pismo Krizogonu i Krizogonov odgovor Anastaziji. Glagoljska se legenda nalazi u svim brevijarima koji su sačuvali sanktoral s blagdanom sv. Krizogona, od brevijarâ iz 14. stoljeća, od najstarijih među njima – *Pašmanskoga brevijara* i *IV. vrbničkoga brevijara* – , preko rukopisnih brevijara iz 15. stoljeća, do tiskanih brevijara: *Prvotiska brevijara* iz 1491. godine, te *Baromićeva brevijara* iz 1493. i *Brozićeva brevijara* iz 1561. godine. Kako se to gotovo uvijek događa u sanktoralu hrvatskoglagoljskih brevijara, dužina i broj hagiografskih čitanja variraju od kodeksa do kodeksa. Ipak, jedna cijela skupina kodeksa sadrži isti, duži tekst prvih pisama dvoje mučenika. Uglavnom su to najstariji brevijari iz 14. stoljeća, ali takvu dužu, zaokruženiju legendu imaju i *Moskovski brevijar* (prije god. 1442.-1443.), *Vinodolski (Kukuljevićev) brevijar* iz 1485. godine ili *Humski brevijar* iz 15. stoljeća. Brevijari koji imaju kraće verzije legende zaustavljaju se na raznim mjestima Krševanova pisma (odgovora) Anastaziji, pa sadrže kraću ili dužu *Pasiju sv. Krizogona*. Najkraća hagiografska čitanja imaju rukopisni *I. novljanski brevijar* iz 1459. godine i tiskani *Baromićev* i *Brozićev brevijar*. Glagoljaš vjerno prevodi latinsku hagiografiju, ali priča i lijepu hrvatsku legendu. U glagoljskim hagiografskim legendama nema priče o mučeništvu sv. Krševana, jer je *Pasija sv. Krizogona*, kao dio hagiografskoga ciklusa sv. Anastazije i sv. Krizogona, bila preduga da bi se do kraja ispričala u čitanjima brevijarskog oficija. Njegov je martirij, dakako, najavljen u naslovu legende i svatko zna da je sv. Krizogon podnio mučeništvo za Kristovu vjeru. Ipak, ni takva, nepotpuna hagiografska legenda o sv. Krizogonu (i sv. Anastaziji) u oficiju hrvatskih glagoljskih brevijara, nije bila uobičajena u latinskome brevijaru. Ali, to nas ne čudi kada znamo kakav su kult i opće štovanje – u liturgiji, u sakralnoj umjetnosti i u literarnoj hagiografiji – zadarski zaštitnici sv. Anastazija Sirmijska i sv. Krizogon Akvilejski našli na hrvatskome tlu.

Literarna hagiografija zadarskih zaštitnika, sv. Krizogona Akvilejskoga i sv. Anastazije Sirmijske, jedno je od najznačajnijih poglavlja hrvatske hagiografske književnosti srednjega vijeka, ponajprije zadarske latinske, a potom i vernakularne hagiografije, ali i hagiografske književnosti cijeloga hrvatskoga prostora. Ona je, i

nakon srednjega vijeka, nastavila živjeti na hrvatskome tlu, sve do u 19. stoljeće, u latinskim, hrvatskim i talijanskim tekstovima. Ali, to je, nakon što smo sagledali srednjovjekovne temelje hrvatske hagiografije dvoje svetih mučenika, tema za novu studiju. U ovoj ćemo studiji još samo reći da značenje hrvatske hagiografije sv. Anastazije Sirmijske i sv. Krizogona Akvilejskoga leži u bogatstvu europskih tekstova koje je ona prihvatila i unijela u hrvatsku književnu baštinu, ali je, možda, još značajnije što je hrvatska hagiografija poklonila i svoje izvorne tekstove o dvoje svetih mučenika velikoj europskoj hagiografskoj baštini. *Translatio sanctae Anastasiae (Constantinopoli Iaderam an. 804)* već je 1898-1899. godine unesena u bollandistički hagiografski repertorij *Bibliotheca Hagiographica Latina (BHL 402)*, a *Translatio sancti Chrysogoni* sada ulazi u tu veliku, najznačajniju ediciju posvećenu latinskoj hagiografiji.

LITERATURA

- AASS Acta Sanctorum*, originalno kompletno izdanje, 66 vol., Antverpiae (et Bruxellis), 1643-1940; 2. izd., nekompletno, Venetiis, 1734-1770; edicija često citirana po 3. izd., nekompletnom, Parisiis, 1863-1870.
- BHG* François HALKIN, *Bibliotheca Hagiographica Graeca*. Troisième édition mise à jour et considérablement augmentée, Bruxelles, 1957, 3 vol. (*Subsidia hagiographica*, 8a); *Novum Auctarium Bibliothecae Hagiographicae Graecae*, par F. HALKIN, Bruxelles, 1984 (*Subsidia hagiographica*, 65).
- BHL* *Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis*, ediderunt Socii bollandiani, Bruxellis, 1898-1901, 2 vol. (*Subsidia hagiographica*, 6); Henricus FROS, *Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis. Novum Supplementum*, Bruxelles, 1986 (*Subsidia hagiographica*, 70).
- BSS* *Bibliotheca Sanctorum*, 15 vol., Roma, 1961-2000.
- PG* *Patrologiae cursus completus*, accurante J. P. MIGNE. *Series Graeca (-Latina)*, vol. 1-161, Parisiis, 1857-1866.
- PL* *Patrologiae cursus completus*, accurante J. P. MIGNE. *Series Latina*, vol. 1-221, Parisiis, 1844-1864; A. HAMMAN, *Patrologiae cursus completus, Series Latina. Supplementum*, 5 vol., Paris, 1958-1974.
- ANČIĆ, M. 1998. "Translatio beati Grisogoni martyris" kao povijesno djelo. *Starohrvatska prosvjeta*, III, 25: 127-137.
- BIANCHI, C. F. 1877, 1879. *Zara Cristiana*. Zara, 2 vol.
- BRANDI, M. V., S. ORIENTI. 1961. *Anastasia*. BSS, I, Roma, col. 1041-1049.
- BRATOŽ, R. 1999. *Il Cristianesimo Aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio*. Udine – Gorizia: Istituto Pio Paschini – Istituto di Storia Sociale e Religiosa. (*Ricerche per la Storia della Chiesa in Friuli*, 2.)

- BRATOŽ, R. 2003. Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana. S. Krajnc (ur.). *Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti sv. Viktorina Ptujskega*. Zbornik razprav. Ptuj: Minoritski samostan sv. Viktorina Ptujskega, Nadžupnijski urad sv. Jurija na Ptujju, 29-98.
- BRUNELLI, V. 1974². *Storia della città di Zara dai tempi più remoti sino al 1409 compilata sulle fonti e integrata da tre capitoli sugli usi e costumi*. Trieste: Edizioni LINT Trieste. (1. izd., Venezia, 1913.)
- CUSCITO, G. 1992. *Martiri cristiani ad Aquileia e in Istria. Documenti archeologici e questioni agiografiche*. Udine: Del Bianco editore Udine (Università degli Studi di Trieste. Facoltà di Magistero).
- DELEHAYE, H. 1931. *Commentarius perpetuus in Martyrologium hieronymianum ad recensioem Henrici Quentin*. AASS, Novembris II, pars posterior. Bruxellis: Société des Bollandistes.
- DELEHAYE, H. 1936, 1968². *Étude sur le légendier romain: les saints de novembre et de décembre*. Bruxelles: Société des Bollandistes (*Subsidia hagiographica*, 23).
- DEVOS, P. 1962. Sainte Anastasie la vierge et la source de sa Passion (BHG³ 76z). *Analecta Bollandiana* 80: 33-51.
- DUCHESNE, L. 1981. *Le Liber Pontificalis*. Texte, introduction et commentaire. Paris, 3 vol.
- GRANIĆ, M. 1990. O kultu sv. Krševana zadarskog zaštitnika. *Zadarska revija* 2-3: 147-170.
- GRGIĆ, M. 2002. *Časoslov opatice Čike*. Priredio J. Kolanović. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, Kršćanska sadašnjost; Zadar: Matica hrvatska.
- GRGIĆ, M. 2002. *Libri horarum. Duo manuscripti Monasterii Sanctae Mariae monialium de Iadra / Dva rukopisna časoslova Samostana redovnica Svete Marije u Zadru*. Oxford, Bodleian Library: MS. Canonici Liturgical 277; Budapest, Magyar Tudományos Akadémia: MS. Codices latini octavo 5. *Editio princeps. Transcriptionem et apparatus criticum necnon annotationes confecit* M. GRGIĆ (priredio J. Kolanović), Zagreb: Hrvatski državni arhiv, Kršćanska sadašnjost; Zadar: Matica hrvatska.
- GRIGOLI, N. di. 1961. *Agape, Chione (Chiona) e Irene*. BSS, I, Roma, col. 303-304.
- HAGIOGRAPHIES 1994-2006. *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique, latine et vernaculaire, en Occident des origines à 1550*, vol. I-IV. Sous la direction de G. Philippart (éd.). Turnhout: Brepols (*Corpus Christianorum*).
- HERCIGONJA, E. 1975. *Srednjovjekovna književnost. Povijest hrvatske književnosti, knjiga 2*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber i Mladost.

- HERCIGONJA, E. 1994. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- IVEKOVIĆ, Č. M. 1931. *Crkva i samostan sv. Krševana u Zadru. Hrvatska zadužbina iz X. stoljeća*. Zagreb: JAZU (Djela JAZU, 30).
- KATIČIĆ, R. 1993. *Uz početke hrvatskih početaka. Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*. Split: Književni krug.
- KATIČIĆ, R. 1998. *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- KLAIĆ, N., I. PETRICIOLI. 1976. *Zadar u srednjem vijeku do 1409*. Zadar: Filozofski fakultet Zadar.
- MIGOTTI, B. 1988. Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije. *Arheološki radovi i rasprave JAZU II*: 133-159.
- MOMBRITIUS, B. [ante 1480]; 1910. *Sanctuarium seu Vitae Sanctorum*. Mediolani. Novam hanc editionem curaverunt duo monachi Solesmenses. Parisiis: apud Albertum Fontemoing editorem, 2 vol.
- PETROVIĆ, I. 1998. L'antiquité chrétienne dans l'hagiographie croate au Moyen Âge. R. Brusegan, A. Zironi, A. Berthelot, D. Buschinger (hrsg.). *L'antichità nella cultura europea del Medioevo / L'antiquité dans la culture européenne du Moyen Âge. Ergebnisse der internationalen Tagung in Padua 27. 09. - 01. 10. 1997*. Greifswald: Reineke -Verlag, 285-294 (*Wodan*, 75, Greifswalder Beiträge zum Mittelalter, 62; Bd. 43 der Serie 3).
- PETROVIĆ, I. 2000. Hrvatska i europska hagiografija. E. Hercigonja (ur.). *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost, II: Srednji vijek i renesansa (XIII-XVI. stoljeće)*. Zagreb: HAZU - Školska knjiga, 321-347.
- PETROVIĆ, I. 2005. L'hagiographie croate et européenne. E. Hercigonja, I. Supičić (éd.). *Croatie. Trésors du Moyen Âge et de la Renaissance (XIII^e-XVI^e siècle)*. Préface par J. Delumeau. Zagreb: HAZU - Školska knjiga, 297-321 (*La Croatie et l'Europe*, 2; éd. Académie Croate des Sciences et des Arts).
- PETROVIĆ, I. 2006. L'hagiographie, latine et vernaculaire, de l'espace croate, des origines à 1350. G. Philippart (éd.). *Hagiographies. Histoire internationale de la littérature hagiographique, latine et vernaculaire, en Occident des origines à 1550*, vol. IV. Turnhout: Brepols, 183-272 (*Corpus Christianorum*).
- PHILIPPART, G. 1977. *Les légendiers latins et autres manuscrits hagiographiques*. Turnhout: Brepols (= *Typologie des sources du Moyen Âge occidental*, éd. L. Genicot, fasc. 24-25).
- PHILIPPART, G. 1994. Martirologi e Legendari. G. Cavallo, C. Leonardi, E. Menestò (ed.). *Lo Spazio letterario del Medioevo. 1. Il Medioevo latino*. Roma: Salerno Editrice, 605-648.
- RAGGI, A. M. 1964. *Crisogono*. BSS, IV, Roma, col. 306-308.

SAUGET, J.-M. 1969. *Teodota e III figli. BSS*, XII, Roma, col. 303-305.

SUIĆ, M. 1981. *Zadar u starom vijeku*. Zadar: Filozofski fakultet Zadar.

SUIĆ, M. 1996. Zadarski i ninski Mirmidonci. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 38: 13-33.

S a ž e t a k

Hagiografija je najpouzdaniji svjedok kontinuiteta latinske književne kulture u nekim gradovima bizantske Dalmacije i Istre nakon rasapa antičkoga svijeta. Ona je, istodobno, i najvjerojatniji početak književne povijesti hrvatskoga srednjovjekovlja.

Hagiografska tradicija, kulturna i duhovna, ali vjerojatno i tekstovno-literarna, prešla je iz antičke Salone u srednjovjekovni Split. Ali, o hagiografskome literarnome kontinuitetu između starokršćanske epohe i srednjega vijeka, ne može se govoriti u cijeloj Dalmaciji.

Zadar je vjerojatno prihvatio kršćanstvo u istim stoljećima kao i druga dalmatinska središta, ali zadarska Crkva nije sačuvala sjećanje na svoje mučenike iz starokršćanskoga razdoblja: ne potvrđuju ih ni spomenički nalazi, a kronološka tablica biskupâ antičke Jadere ima previše lakunâ.

Tako, dakle, Zadar, metropola bizantske Dalmacije, nije prenio u srednji vijek neku lokalnu hagiografsku tradiciju kasne antike. Zadarski hagiografi pišu svoja prva djela u srednjem vijeku i utemeljuju ih na kultovima strane, rimsko-akvilejske hagiografije kršćanske antike. Europskim tekstovima, koje kompiliraju i prepisuju, oni dodaju i vlastite legende, vezane uz prijenose relikvijâ tih istih svetaca u Zadar (*Translacija sv. Krizogona, Translacija sv. Anastazije*).

Najstarija granica s pouzdanim vijestima o svetačkim kultovima i hagiografskome stvaralaštvu u Zadru je sredina 10. stoljeća. Tada car Konstantin VII. Porfirogenet piše u 29. poglavlju djela *De administrando imperio* (oko 953. g.) o kultu sv. Anastazije i sv. Krizogona u Zadru, ali začeci kulta dvoje mučenika sežu u tome gradu vrlo vjerojatno do 9. stoljeća. Titulari zadarskih crkava i patroni grada postali su, dakle, strani mučenici, i to zahvaljujući tijesnim vezama između Dalmacije i gradova Akvileje, Venecije, Ravene i Rima.

Glavni zadarski mučenički kultovi latinske, a potom i hrvatske hagiografije pripadaju hagiografskom latinskom ciklusu sv. Anastazije Sirmijske i sv. Krizogona Akvilejskoga: *Passio S. Anastasiae* ili *Passio S. Chrysogoni et sociorum* (BHL 400-1795-118-8093-401). Ta opširna i prilično neobična hagiografska kompozicija, koju na okupu drži glavna heroina, sv. Anastazija Sirmijska, sadržavala je u potpunome obliku, zapravo, četiri Pasije, kojima prethodi jedan Prolog (BHL 400): Pasiju sv. Krizogona Akvilejskoga (*Passio S. Chrysogoni*, BHL 1795); Pasiju sv. Agape, sv.

Hionije i sv. Irene, solunskih mučenica (*Passio Agapes, Chioniae et Irenes, BHL* 118), koje imaju i izvorna grčka *acta* (*BHG* 34); Pasiju sv. Teodote i njezine djece, mučenikâ iz Niceje u Bitiniji (*Passio S. Theodotae cum tribus filiis, BHL* 8093), o kojima postoji i grčka Pasija (*BHG* 1781), te, tek na kraju, Pasiju sv. Anastazije Sirmijske (*Passio S. Anastasiae, BHL* 401).

S izvorâ ove fantastične i romaneskne hagiografije, koja je okupila svece iz udaljenih krajeva, različitih sudbina, napajaju se brojni zadarski latinski, hrvatski i talijanski tekstovi (*Passiones, Inventiones, Translationes, Miracula*). Danas najstariji među njima sačuvani su u fragmentu *Pasionala* iz 12./13. st., koji je nastao u Samostanu sv. Krševana. Taj se rukopis nalazio u Zadru, u posjedu ugledne obitelji Filippi. Sredinom 20. st. izgubio mu se trag, ali je 1997. god. pronađen u Londonu; danas se nalazi u Samostanu Benediktinki sv. Marije u Zadru (sign. R-81). Kodeks je ispisan goticom na pergamentu, iluminiran je, a mogao je izvorno imati i do 300 folija. Sačuvani fragment ima 21 folij (fol. XXXV-LV). Riječ je o iznimno dragocjenu fragmentu, koji sadrži, osim tekstova iz hagiografskog ciklusa *S. Anastasia – S. Chrysogonus*, izvornu zadarsku *Translaciju sv. Krizogona* (*Translatio beati Grisogoni Martyris*), zapravo *Inventio – Translatio – Miracula* (fol. XXXV-XLIII). Nakon *Translacije* u kodeksu se nalazi *Pasija sv. Krizogona* s Prologom (*BHL* 1795; fol. XLIII^v- L[XLIX]). Fragment završava s *Pasijom sv. Agape, sv. Hionije i sv. Irene, solunskih mučenica* (*BHL* 118, fol. L[XLIX]-LV[LIV]). Danas ne možemo reći je li najstariji zadarski rukopis posvećen hagiografiji sv. Krizogona i sv. Anastazije imao i druge dijelove ciklusa (*Passio S. Theodotae, BHL* 8093; *Passio S. Anastasiae, BHL* 401).

Znatno prije potpunih hagiografskih legendi iz rimsko-akvilejskoga ciklusa u zadarskome *Pasionalu* iz 12./13. st., dragocjene podatke o zadarskome štovanju sv. Anastazije, sv. Krizogona i drugih svetaca njihove hagiografije, donose dva latinska kodeksa *Liber horarum*, nastala također u skriptoriju Samostana sv. Krševana u Zadru, između 1060. i 1090. god. To su *Časoslov opatice Čike* i *Časoslov opatice Večenege*, koji pripadaju prvim zapadnoeuropskim kodeksima *Liber horarum*. Kako možemo utvrditi, molitve i stihovi, posvećeni patronima Zadra, u dvama rukopisima *Liber horarum* (u dijelu oficija *Suffragia Sanctorum* ili *Commemoratio Sanctorum*) svjedoče o prisutnosti tekstova hagiografskoga ciklusa *S. Anastasia – S. Chrysogonus* u Zadru već u dr. pol. 11. st.

Zadarski hagiografi nastavili su tijekom kasnijih stoljeća, osobito od 17. do 19. st., pisati i prepisivati tekstove o sv. Anastaziji, sv. Krizogonu i svecima njihova ciklusa (*Passiones, Inventiones, Translationes, Miracula*). Nakon latinskih tekstova, slijedile su hrvatske vernakularne legende, te talijanski tekstovi.

U oficiju hrvatskih glagoljskih brevijara, od 14. do 16. st., na blagdan 24. studenoga, nalazi se prvi dio *Pasije sv. Krizogona* (*BHL* 1795; pisma između sv.

Anastazije i sv. Krizogona) iz latinskoga hagiografskog ciklusa *Passio S. Anastasiae* ili *Passio S. Chrysogoni et sociorum*.

Ključne riječi: Hrvatski srednji vijek: latinska i glagoljska hagiografija sv. Krizogona Akvilejskoga i sv. Anastazije Sirmijske; europski hagiografski ciklus *Passio S. Anastasiae* ili *Passio S. Chrysogoni et sociorum* (BHL 400-1795-118-8093-401); *Cod. Lat. Iaderensis Filippi (S. Mariae)* iz 12./13. st.: *Translacija sv. Krizogona, Pasija sv. Krizogona* (BHL 1795), *Pasija sv. Agape, sv. Hionije i sv. Irene* (BHL 118); *Liber horarum: Časoslov opatice Čike i Časoslov opatice Večeneg* iz 11. st.; hrvatskoglagoljski brevijari (14.-16. st.): *Pasija sv. Krizogona*

R é s u m é

LA TRADITION LATINE ET GLAGOLITIQUE DES SS. CHRYSOGONE ET ANASTASIE DANS L'HAGIOGRAPHIE CROATE DU MOYEN ÂGE

L'hagiographie est le témoin le plus fiable à la fois de la continuité de la littérature latine dans certaines cités de la Dalmatie byzantine et de l'Istrie après la désintégration du monde antique, et des origines de l'histoire littéraire du moyen âge croate.

La tradition hagiographique culturelle et spirituelle, mais aussi très probablement littéraire, est passée de l'antique Salone à la Split médiévale. Au contraire de ce qui se passa à Salone et à Split, on ne peut pas parler en Dalmatie entière de continuité littéraire en matière hagiographique, entre l'époque paléochrétienne et le moyen âge.

Zadar a probablement adopté le christianisme aux mêmes siècles que les autres centres dalmates, mais son Église n'a pas gardé le souvenir de martyrs de la période paléochrétienne: aucune fouille archéologique n'en confirme l'existence et la table chronologique des évêques de l'antique Jadera est pleine de lacunes.

Ainsi Zadar, métropole de la Dalmatie byzantine, n'a pas transmis au moyen âge la tradition hagiographique locale de l'antiquité tardive. Les hagiographes de Zadar écrivent leurs premières œuvres au moyen âge et les fondent sur les cultes d'une hagiographie étrangère, celles de Rome et de l'Aquilée paléochrétiennes. Ils ajoutent aux textes européens qu'ils compilent et copient, leurs propres textes, lesquels se rattachent aux translations des reliques de ces mêmes saints à Zadar (la *Translation de S. Chrysogone*, la *Translation de S^{te} Anastasie*).

Le milieu du X^e siècle représente la période la plus ancienne à laquelle nous pouvons rattacher avec certitude les cultes des saints et la création hagiographique à Zadar. C'est durant cette période que l'empereur Constantin VII Porphyrogénète mentionne dans le chap. 29 de son œuvre *De administrando imperio* (vers 953) les cultes de S^{te} Anastasie et de S. Chrysogone à Zadar, mais le début du culte de ces

deux saints dans cette ville remonte très probablement au IX^e siècle. Les patrons et les titulaires des églises de Zadar furent donc des martyrs étrangers, dont la présence s'explique par les liens étroits qui existaient entre la Dalmatie et les centres d'Aquilée, de Venise, de Ravenne et de Rome.

Les principaux cultes de martyrs à Zadar, apparus dans l'hagiographie latine, puis croate, appartiennent au cycle hagiographique latin de S^{te} Anastasie de Sirmium et de S. Chrysogone d'Aquilée (*Passio S. Anastasiae* ou *Passio S. Chrysogoni et sociorum*, BHL 400-1795-118-8093-401). Cette longue composition hagiographique, qui forme un tout grâce à la principale héroïne, S^{te} Anastasie, comprenait quatre Passions, précédées d'un prologue (BHL 400): la Passion de S. Chrysogone (BHL 1795), la Passion des saintes martyres de Thessalonique, Agape, Chionia et Irène (BHL 118) – dont on possède les *acta* grecs originels (BHG 34) –, la Passion de S^{te} Théodote et de ses fils, martyrs de Nicée en Bithynie (BHL 8093) – connue aussi en grec (BHG 1781) –, et la Passion de S^{te} Anastasie (BHL 401).

C'est aux sources de cette hagiographie fantastique et romanesque, qui rassembla les saints de contrées lointaines aux destins divers, que s'abreuèrent de nombreux textes latins, croates et italiens de Zadar (*Passiones, Inventiones, Translationes, Miracula*). Les plus anciens d'entre eux sont aujourd'hui conservés dans un passionnaire latin fragmentaire datant du XII^e ou XIII^e siècle, qui a appartenu au monastère bénédictin Saint-Chrysogone à Zadar. Le manuscrit se trouvait à Zadar, en possession de la famille des Filippi. Au milieu du XX^e siècle, on perd sa trace, mais en 1997 on le retrouve à Londres; il se trouve aujourd'hui, dans le couvent des Bénédictines de S^{te}-Marie (sign. R-81). Le *codex* de parchemin est écrit en gothique et délicatement enluminé, et devait posséder à l'origine quelques 300 folios. La partie conservée possède 21 folios (fol. XXXV-LV). Il s'agit d'un fragment particulièrement précieux parce qu'il contient, en plus de textes connus du cycle hagiographique des SS. Anastasie et Chrysogone, une *Translation de S. Chrysogone*, en réalité *Inventio – Translatio – Miracula*, qui appartient à la tradition hagiographique locale dalmato-croate (fol. XXXV – XLIII). La *Translation de S. Chrysogone* est accompagnée dans le manuscrit croate de la *Passio S. Chrysogoni* avec le prologue (BHL 1795; fol. XLIII^v-L[XLIX]). Le fragment du passionnaire s'achève sur la *Passio Agapes et sociarum* (BHL 118, fol. L[XLIX]-LV[LIV]) ou Passion des saintes martyres de Thessalonique, Agape, Chionia et Irène, à laquelle, nous semble-t-il, manque un folio avant la fin de la légende. Nous ne pouvons dire aujourd'hui, si le plus ancien *codex* latin croate sur ce sujet possédait autrefois, en plus de ces légendes, les autres parties de ce cycle (*Passio S. Theodotae*, BHL 8093; *Passio S. Anastasiae*, BHL 401).

Avant que n'apparaissent les légendes hagiographiques du cycle aquiléen des XII^e/XIII^e siècles, deux *codices* latins, du genre *Liber horarum*, ayant vu le jour dans le *scriptorium* du monastère Saint-Chrysogone à Zadar, entre 1060 et 1090, apportent

des informations précieuses sur la vénération de S^{te} Anastasie, de S. Chrysogone et des saints de leur hagiographie à Zadar. Ce sont le *Livre d'Heures de l'abbesse Čika* (*Časoslov opatice Čike*) et le *Livre d'Heures de l'abbesse Večenege* (*Časoslov opatice Večenege*), qui appartiennent aux premiers livres d'heures en Occident. Comme nous pouvons le constater, les prières et les vers consacrés aux patrons de la ville, dans les deux manuscrits des *Livres d'Heures* (dans la partie de l'office appelée *Suffragia Sanctorum* ou *Commemoratio Sanctorum*), témoignent de la présence de textes appartenant au cycle hagiographique des SS. Anastasie et Chrysogone, à Zadar, dès la seconde moitié du XI^e siècle.

Les hagiographes de Zadar ont continué, durant les siècles qui suivirent (en particulier entre les XVII^e et XIX^e siècles), à écrire et à recopier les textes relatifs à S^{te} Anastasie, à S. Chrysogone et aux saints de leur cycle hagiographique latin (les Passions, les Inventions, les Translations, les Miracles). Les légendes vernaculaires croates et les textes italiens ont suivi les premiers textes latins.

La première partie de la *Passion de S. Chrysogone* (BHL 1795; la correspondance de S. Chrysogone avec S^{te} Anastasie) du cycle hagiographique latin des SS. Anastasie et Chrysogone se trouve dans les offices des bréviaires croates glagolitiques de la période comprise entre le XIV^e et le XVI^e siècle.

Mots-clé: Le moyen âge croate: l'hagiographie latine et glagolitique de S^{te} Anastasie de Sirmium et de S. Chrysogone d'Aquilée; le cycle hagiographique européen *Passio S. Anastasiae* ou *Passio S. Chrysogoni et sociorum* (BHL 400-1795-118-8093-401); *Cod. Lat. Iaderensis Filippi (S. Mariae)* du XII^e ou du XIII^e siècle: la *Translation de S. Chrysogone*, la *Passion de S. Chrysogone* (BHL 1795), la *Passion des saintes martyres de Thessalonique, Agape, Chionia et Irène* (BHL 118); le *Livre d'Heures de l'abbesse Čika* et le *Livre d'Heures de l'abbesse Večenege* du XI^e siècle; les bréviaires croates glagolitiques (XIV^e-XVI^e ss.): la *Passion de S. Chrysogone*

Izvorni znanstveni članak

Autor: Ivanka Petrović

Staroslavenski institut, Zagreb

